

РЕФЕРАТИВНІ ОГЛЯДИ

УДК 316.4

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-9147.2026.109.22>

С. Л. КАТАЄВ

доктор соціологічних наук, професор
Класичний приватний університет
ORCID: 0000-0003-3140-6540

Я. В. ЗОСЬКА

доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри філософії та соціології
Маріупольський державний університет
ORCID: 0000-0003-0407-1407

ДИСКУРС ОЧІКУВАННЯ В УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІОЛОГІЇ¹

Автори монографії, вчені Інституту соціології НАН України, розглядають як загальнотеоретичні засади проблеми очікування так і емпіричні аспекти очікувань українців під час війни.

Війна, як глибоко травмуючий фактор, справляє глибокий вплив на людський розум, емоційний стан, поведінку, соціальну організацію суспільства, що своєю чергою формує специфічні очікування в умовах війни.

Очікування присутні в усьому просторі життєдіяльності особистості – від потаємних особистих мрій, фантазій, ілюзій до довгострокових життєвих планів, програм і цілей. вони щільно заповнюють суспільну свідомість разом з надією і вірою. Тільки приречена людина вже нічого не чекає.

Перше уявлення, яке виникає у людини, коли йдеться про очікування, – це час, що віддаляє її від настання певного факту. Очікування можна класифікувати за безліччю критеріїв: за полюсом емоційної забарвленості – оптимістичні та песимістичні; за тривалістю в часі – короткочасні та довготривалі; за ступенем імовірності реалізації – реалістичні та ілюзорні, практичні та химерні, реальні та фантастичні, завищені та безнадійні; за характером поведінки суб'єкта – активні та пасивні тощо.

¹ Соціальні очікування як чинник конструювання взаємодій в умовах суспільної нестабільності: монографія / за ред. О. Злобіної. Київ: Інститут соціології НАН України, 2025. 353 с.

© С. Л. Катаєв, Я. В. Зоська, 2026

Центральною проблемою явища очікувань є співвідношення бажань, волі та свободи особистості та зумовленості її дій та поведінки соціальними обставинами.

Сучасні теорії соціальних очікувань визначають соціальні очікування перформативними, тобто такими, що можуть впливати на реалізацію уявлень про майбутнє, яке вони представляють.

Соціальні очікування суб'єкта детермінують його ставлення до змін у навколишній реальності, способи реагування на ці зміни та вибір стратегії взаємодії із соціальним оточенням (невтручання, допомога чи протидія).

вторгнення російських військ спричинило масштабну руйнацію соціального порядку, зокрема порушення звичних практик взаємодій, які забезпечують цілісність і керованість соціальних процесів. Відповіддю на руйнування соціального порядку є соціальна травма.

Нагальною стала соціальна проблема відновлення соціальної впорядкованості, встановлення нових правил відповідно до військових реалій, напрацювання нових зразків дій.

В екстремальних умовах відбувається перехід до неповсякденного способу буття характерною ознакою якого є постійна екзистенційна загроза самому існуванню людей.

Найбільш адекватною рамкою для дослідження таких трансформацій є соціально-конструктивістський підхід. Автори розглядають 4 способи соціального конструювання реальності: хабітуалізація, типізація, інституціоналізація, легітимація.

На рівні індивідуального суб'єкта відбувається постійний пошук нових стратегій конструювання соціальних взаємодій. Елементом процесу конструювання взаємодій виступають соціальні очікування.

Основна функція соціальних очікувань – забезпечення безперервності й цілісності життєздійснення суб'єкта, зв'язності минулого, сьогодення й майбутнього. Беручи участь у формуванні життєвої перспективи, вони виконують водночас і свою функцію як суб'єктивного механізму конструювання майбутнього.

Перший розділ більш детально розглядає методологічні аспекти соціології очікуваного майбутнього в кризовому суспільстві. Зокрема, аналізуються можливості критичного реалізму, який виступає альтернативою методологічному індивідуалізму.

Соціологія майбутнього, що активно розвивається в західній соціології, своїм предметом має уявлення соціальних акторів щодо власного очікуваного майбутнього і те, як ці очікування впливають на агентні дії цих соціальних акторів у напрямі формування своїх життєвих стратегій та на здійснення й корекцію соціальної поведінки в напрямі, зумовленому такою стратегією.

Невизначеність макромайбутнього – наша основна відмінність. Усі індивідуальні плани й очікування наших громадян, якщо і не ставляться на паузу зовсім, то значною мірою підпорядковуються саме цьому.

Автори наголошують, що через війну ми маємо справу з системною (структурною) кризою, з кризовим руйнуванням соціальності. Виникає ситуація кризової нестабільності в якій діють нелінійні механізми системних змін. Найважливішим поняттям, яке тут виникає, є поняття системної біфуркації. Точка біфуркації – це пограничний момент між стабільністю і кризою, вони розрізняються мірою хаотизації соціальної системи. Криза – це критичний рівень хаотизації, який і виводить у біфуркаційну турбулентність і руйнацію попереднього системного порядку. При виході на точку біфуркації зміни починають наростати з великою швидкістю, раптово й лавиноподібно. Це момент руйнування поступовості й еволюційності змін, а з цим і звичної керуваності шляхом впливу на основні системні параметри.

Майбутнє стає непрогнозованим, або прогнозованим варіативно, у межах кількох рівномірних сценаріїв. Найчастіше ці сценарії, за своїм смисловим наповненням, є діаметрально протилежними. Який з них стане реальним майбутнім для суспільства, що потрапило в кризову турбулентність, може вирішити одна невелика подія, дія якогось конкретного соціального актора. В цих умовах формується кризовий тип агентності.

Криза, очікуване майбутнє, життєва траєкторія – це концептуальна схема в епістемології даного дослідження.

Зміст зв'язку суб'єкта з майбутнім визначається не лише об'єктивним значенням імовірних подій, а й суб'єктивним змістом, що задається системою потреб та інтересів індивіда чи спільноти. На їхній основі формується діяльнісне ставлення до майбутнього. Причому трансформації соціальних очікувань на індивідуальному рівні відбивають постійні зміни самих суб'єктів очікувань. Війна викликає найсерйознішу руйнацію способу життя, повсякдення та звичних практик людей і потребує поведінкових змін і вироблення нових форм взаємодій у ситуації суспільної нестабільності та невизначеності.

Автори розглядають очікування як систему, складовими якої є когнітивні, емоційні та практичні очікування. На рівні когнітивному – це очікування майбутнього у вигляді вербально чи образно представлених картин того, що має статися, куди спрямовані практики взаємодій. На рівні емоцій – це емоційний настрій, який людина відчуває, спрямовуючи увагу на це майбутнє; на рівні практик – це те, що вона робить практичного у напрямі наближення (за позитивних емоцій) чи віддалення (за негативних) очікуваного майбутнього. Це теж можна перевести в терміни соціального капіталу.

Розглядаються чотири типи очікувань: передінтенційні, раціонально-діяльнісні, комунікативно рольові очікування (експектації), фонові.

Передінтенційні очікування не виходять за межі внутрішньої психічної діяльності. Вони проявляються у вигляді мрій, фантазій, передбачень, уяв, уявлень, інших розмитих образів бажань. Це віртуальне творення картин майбутнього.

Раціонально-діяльнісні очікування стають елементами практик людської діяльності та спілкування. Вони містять такі елементи, як сенс, мета, мотив, очікування, результат, наслідки та розгортається в усталених обставинах, у межах чітко окреслених норм поведінки, під тиском суспільних вимог та моральних зобов'язань. Раціонально-діяльнісні очікування ігнорують його моральні та емоційно-вольові аспекти.

Соціологію цікавлять і соціальні, і політичні, і культурні та інші види очікувань, у яких щедро представлені фантазії, ілюзії, безпідставні амбіції тощо.

Комунікативно-рольовий тип очікувань у соціології та психології традиційно називався експектаціями.

Фонові очікування в процесі буденної життєдіяльності є латентними – невидимими й неусвідомлюваними.. Сутність їх полягає у тих стандартизованих рисах повсякденних процесів, що приймаються людиною в буденному житті на віру. Вони стають помітними лише тоді, коли в буденних практиках порушується звичайний плин життя, усталений порядок і вони потрапляють в поле уваги спостерігача.

Далі розглядаються мрійні й досяжні уявлення та очікування в образах майбутнього. В уяві людей відбувається конструювання образів майбутнього, як результат випереджального відображення. У ньому існує множинність форм, що різняться порядками, рівнями, віддаленістю, швидкістю, щільністю тощо.

Уяви майбутнього залучаються, уклинюються, вмонтовуються у теперішнє і стають детермінантами сьогоденної поведінки людей.

Події, які виникають несподівано позначають метафорою «чорний лебідь». Метафора «сірий носоріг» позначає очевидні небезпеки, які ми ігноруємо. Ігнорування «сірих носорогів» пов'язане з низкою психологічних рис людей. Як правило, люди налаштовані на оптимістичний лад і тому не люблять поганих новин, ухиляються від них, не воліють виходити із зони комфорту, а тому шукають для цього дедалі нові причини.

Кожне покоління являє собою горизонт нездійснених очікувань минулих епох. Знайти та зрозуміти причини того, чому очікування не здійснилися, є метою досліджень про соціальне майбутнє минулого. Минуле виступало базисом екстраполяції, аргументом ймовірності настання певного образу майбутнього. «Логіка можливостей» починає відігравати більшу роль, ніж «логіка ймовірностей». А це означає, що в образах майбутнього поступово акцент переміщується з ймовірності на можливості. Образи далекого й близького майбутнього є двома відмінними типами образів майбутнього і принципово різними мисленневими конструкціями. Вони будуються на різних теоретичних припущеннях. Образ далекого майбутнього будується на засадах повного розриву з теперішнім. Його концепція ґрунтується на вигаданій, умоглядній картині об'єктів і процесів, яка не спирається на досвід

минулого і теперішній досвід. Головним елементом образів далекого майбутнього є уяви.

Зміст образів близького майбутнього щільно наповнюється конкретикою. У них дається опис того, як майбутнє виростає із теперішнього. Його наповнення здійснюється з використанням результатів прогнозування, розробленої стратегії досягнення бажаного стану, розрахунків, планування шляхів і способів досягнення цілей, аналізу адекватності їх дійсності та рівня ймовірності реалізації.

Очікування розрізняються за ознакою ставлення до них агентів дій. Ті з них, що їх сприймають як те, що можна змінити, називають когнітивними очікуваннями. А другі очікування постають як щось незмінне, як такі, що за них міцно тримаються. Їх називають нормативними очікуваннями.

На руїнах очікувань, що не справдилися, з'являється новий досвід, а практика робить новий крок уперед. Радикальна інаковість теперішнього порівняно з минулим переконувала, що майбутнє ще більше відрізнитиметься від теперішнього, ніж теперішнє від минулого.

Далі розглядаються види очікувань, що формуються на раціональних і нераціональних підставах.

Зокрема, якщо очікування формуються на раціональних засадах очікування погіршення власного життя переважно збігаються з очікуванням погіршення майбутнього України. Чим більшою була задоволеність життям і становищем у суспільстві, тим більш поширеними були оптимістичні очікування. Рівні оптимізму та песимізму очікувань лінійно залежать і від уявлень про ефективність нинішньої влади.

Серед тих респондентів, для яких державна незалежність є зовсім неважливою, близько 78% вважали, що ситуація в Україні в майбутньому буде скоріше погіршуватися. У групі респондентів, для яких державна незалежність є дуже важливою річчю, лише 28% вважали, що Україну чекає погане майбутнє.

Нераціональні засади очікувань аналізувались на матеріалах відповідей релігійних респондентів. Релігійні люди більш оптимістичні.

Очікування-сподівання формуються на основі емоційних реакцій і бажань, і мають слабе обґрунтування. Готовність приймати бажане за дійсне – респонденти вважають, що погіршення не буде, тому що їм цього хочеться.

Очікування більшості нашого населення формуються на підставі сподівань і розрахунків. Поширеність саме очікувань-розрахунків є позитивною ознакою нашого суспільства.

Емпіричні дані в монографії представлені в аналізі соціальних очікувань українців щодо функціонування ринку праці.

Війна призвела до як до звуження простору прикладання праці, так і до дефіциту кадрів, викликала масштабну зовнішню та внутрішню міграцію. Попри загальний брак робітників у певних типах поселень людям дуже важко знаходити будь-яку роботу.

У 2024 році хоча б одну оплачувану роботу мали більше половини опитаних. Майже третина учасників опитування не мали оплачуваної роботи взагалі. З тих, хто мав оплачувану роботу, менше половини були працевлаштовані офіційно.

Автори монографії приділяють увагу соціальним очікуванням українських воєнних мігрантів (на прикладі Польщі).

Українськими воєнними мігрантами автори монографії позначають людей що через війну з України виїхали закордон після 24.02.2022 року. Станом на березень 2025 року в Польщі перебувало 994 тис. українських воєнних мігрантів. Приблизно 39% із них – діти віком до 18 років, серед повнолітніх мігрантів частка жінок становить 69%. Багато сімей українських мігрантів зіткнулися зі значним зниженням рівня життя, роз'єднанням родини, звуженням кола спілкування та іншими складнощам

Дослідження проводилось в Польщі методом глибинного інтерв'ю. У якості респондентів виступали матері і діти – підлітки. Дослідники цікавились яким є бачення з боку підлітків і матерів свого життєвого шляху, їхні мотиви щодо повернення або неповернення, стосунки з оточенням, що впливає (позитивно чи негативно) на процеси адаптації, якими є їхні очікування щодо майбутнього.

Виявилось, що найпоширенішою стратегією є інтеграція (віддання переваги збереженню своєї культурної спадщини, водночас із прагненням брати участь у житті суспільства-реципієнта), а не асиміляція, відокремлення чи маргіналізація. У більшості випадків ця стратегія також є найбільш адаптивною, як психологічно, так і соціокультурно.

Відповідаючи на запитання про те, що допомагає адаптуватися, жінки найчастіше називають такі базові речі, як безпека та навчання дітей

Для підлітків головним фактором успішної адаптації є опанування мови та розширення кола спілкування.

Заважає адаптації жінок невизначеність щодо майбутнього (залишатися чи повертатися), недосконале володіння польською, розірваність родини, відсутність соціальних зв'язків. Що стосується підлітків (особливо хлопців), то часто вони взагалі не могли назвати жодного негативного чинника, який заважав би адаптації.

Плани мігрантів змінюються відповідно до військової та політичної ситуації. Поширеним сценарієм є планування повернення без дітей – після досягнення дитиною (або старшою дитиною) повноліття, при цьому передбачається, що дитина (діти) залишиться (залишаться) на навчання в Польщі або в іншій країні Європи. Сценарій неповернення розглядає як найбільш імовірний кожна четверта жінка. Жінки часто не будують власну життєву траєкторію, а підлаштовують її під потреби дитини.

Що стосується підлітків, то основний наратив, який постає під час розмов з ними, – це повернення після війни або після здобуття вищої

освіти. Очікування щодо власного майбутнього у підлітків здебільшого оптимістичні.

Приділили увагу дослідники проблемі довіри до джерел інформації як чиннику формування очікувань.

За результатами дослідження виявилось, що найбільшою довірою користується інформація, отримана від родини та друзів (75,2%), або та, яка отримана через пошукові системи в інтернеті (71,3%). Довіра до традиційних ресурсів отримання інформації значно менша – радіомовленню довіряють 39,2%, телебаченню 32,5%, друкованим ЗМІ – 26,3%. Приблизно на такому ж рівні довіра до інформації на інтернет сайтах (35,7%) та інформації з соціальних мереж (33,6%). Не дослухалися ні до чітких прогнозів 44,3% опитаних. Порівняно низький рівень довіри до телемарафону «Єдині новини» (30,7%). Серед глядачів телеканалів частка тих, хто дивиться у майбутнє з песимізмом, становила 21–22%, а серед аудиторії великих YouTube-каналів, що спеціалізуються на представленні думок експертів таких було вже 29%. Найбільше «песимістів» виявилось серед тих, хто віддав перевагу невеликим аналітичним YouTube або телеграм-каналам, що подають незалежну аналітику актуальних подій, – 37%. Натомість тих, хто очікував покращення, було приблизно близько 30% серед споживачів інформації з усіх інформаційних джерел. Найбільше аудиторія ЗМІ дослуховується до прогнозів військових та експертів (відповідно 30% і 25%), а найменше (3,1%) до прогнозів журналістів.

Серед найбільш вразливих верств населення, які частіше довіряють інформації, отриманій з різних джерел, можна означити молодь, осіб більш похилого віку, а також жінок.

Один з розділів монографії присвячений розгляду майбутнього як поля символічної боротьби, зв'язкам соціальних очікувань та трансформаційних процесів в Україні.

Відзначено, що з початком повномасштабної війни з Росією українське суспільство опинилося в стані безпрецедентної невизначеності щодо свого майбутнього. Конструктивістська перспектива наративів майбутнього розкриває їх перформативну природу, тобто розуміння майбутнього прямо впливає на діяльність людей. Замість руху до чітко визначеної кінцевої точки, війна розглядалася як тривалий процес адаптації та розвитку в умовах постійної загрози.

Дестабілізація домінантних наративів про «повну перемогу» призвела до епістемологічної кризи в суспільному дискурсі. Розрив між очікуваннями та реальністю створив вакуум у суспільних уявленнях, породжуючи стан аномії, коли колишні моделі мислення втратили свою дієвість. Нові наративи мають враховувати складність і непередбачуваність сучасного конфлікту, пропонуючи більш гнучкі та адаптивні моделі майбутнього, що відображають фундаментальну трансформацію балансу сил в українському суспільстві.

Монографія стала також майданчиком для розгляду не тільки очікувань, а і інших актуальних питань, які стосуються соціальних процесів в Україні. Так, в науковому дискурсі розглянута проблема взаємовідносин двох парадигм, що стосуються соціальної та історичної пам'яті. На прикладі Одеси, проаналізована дискусія щодо проблеми перейменування вулиць. Не обираючи певну сторону конфлікту, автор розділу стисло, конкретно, зрозуміло розглянув аргументи прихильників тотального перейменування вулиць, які будь яким чином торкаються російського сліду та аргументи прихильників того, що потрібно вибіркове перейменування, враховуючі проблему ідентичності міста та збереження його локальної історії. Зроблено висновок, що важливо шукати інституційні механізми, які б дали змогу різним візіям співіснувати та створювати можливості для ведення космополітики – творення спільного світу через постійний діалог і взаємне визнання різноманітних перспектив.

В монографії розглянуті уявлення про майбутнє України та українсько-російських відносин у повоєнний період. Для дослідження цієї проблеми було застосовано нарративний аналіз, тобто аналіз висловлювань респондентів під час сфокусованих інтерв'ю на тему того, як війна вплинула на їхнє життя. У процесі інтерв'ю респондентів просили також поділитися тим, як вони уявляють образ повоєнного майбутнього країни і як вони бачать своє майбутнє, горизонти якого ніяк не задавалися.

Зазначено, що соціологічний підхід має бути спрямований на дослідження поєднання індивідуальної історії життя людини з історією життя спільноти, країни.

Близько 2/3 нарративів репрезентували сценарій позитивного майбутнього. Приблизно третина нарративів містила амбівалентний сценарій, який ґрунтувався на уявленні про можливість як позитивного, так і негативного майбутнього. Але можна спостерігати шлях поступового руйнування позитивного бачення майбутнього мірою того, як все довше триває війна.

Образ майбутнього України залишається в уявленнях населення протягом трьох років війни скоріше позитивним, або таким, який припускає можливість як позитивної, так і негативної версії майбутнього. Водночас образ індивідуального майбутнього може як бути збіжним з образом майбутнього країни, так і повністю відрізнятись від нього.

В дослідженні виявлено декілька нюансів негативного ставлення до росіян. Найбільш поширеним є варіант очікувань, що акцентують емоційне наповнення відносин, представлений нарративним фреймом «вороги назавжди».

На основі проведеного аналізу виявлено кілька сценаріїв майбутнього країни. У негативній версії образ майбутнього повоєнної України виглядає гіршим, ніж образ її воєнного теперішнього. Негативні версії майбутнього постають на очікуваннях повернення до негативного минулого або на очікуваннях руйни.

Позитивне майбутнє представлено раціональною та емоційною версією. Перша – представляє Україну як процвітаючу країну. Друга – ґрунтується на загальній оптимістичній орієнтації респондентів.

Загалом невизначеність майбутнього у побудові часової перспективи є ключовим моментом, який визначає наративи воєнної доби. Горизонт власного майбутнього, в якому немає війни, закритий. На сьогодні вираженою у масовій свідомості є готовність до репрезентації подій війни як травми в майбутнє через міжпоколінну трансляцію.

Дата першого надходження рецензії до видання: 13.01.2026

Дата прийняття рецензії до друку після рецензування: 02.02.2026

Дата публікації (оприлюднення) рецензії: